

СОЦІУМ

Альманах соціальної історії

Випуск 11-12

Засновник

Інститут історії України НАН України

Редакційна Колегія

Валерій Смолій, академік НАН України – *головний редактор*

Віктор Горобець, д.і.н. – *відповідальний редактор*

Наталя Старченко, к.і.н. – *заступник відповідального редактора*

Наталія Білоус, к.і.н. – *відповідальний секретар*

Геннадій Боряк, д.і.н., професор, член-кор.
НАН України, *Інститут історії України НАНУ*

Юрій Волошин, д.і.н., професор, *Полтавський національний педагогічний університет ім. В.Г. Короленка*

Мирон Капраль, д.і.н., професор, *Інститут української археології та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України*

В'ячеслав Мордвінцев, д.і.н., професор, *Київський національний університет ім. Тараса Шевченка*

Раймонда Рагаускене, д.і.н., професор, *старший науковий співробітник Інституту історії Литви*

Ришард Щигел, док. габ., професор, *Університет ім. Марії Кюрі-Склодовської, м. Люблін (Польща)*

Київ
2015

СОЦІУМ

Альманах соціальної історії

Випуск 11-12

ЗМІСТ

Соціальні групи та мікрогрупи

- 11 *Юрій Зазуляк.* Старці та їхні свідчення у межовому судочинстві Руського воєводства першої половини XVI ст.
- 34 *Володимир Александрович.* Львівське середовище українських малярів першої половини XVII ст.
- 61 *Ігор Сердюк.* Ставлення до хворих дітей і сиріт у суспільстві Гетьманщини XVIII ст. (на прикладі долі Романа Краснощоченка та його племінників)
- 71 *Юрій Волошин.* Вдови і вдівці у Полтаві в 60-х рр. XVIII ст.

Історія насильства

- 91 *Наталля Сліж.* Згвалтаванні ў Вялікім Княстве Літоўскім у XVI–XVII ст.: заканадаўства і судовая практыка
- 104 *Наталія Старченко.* Справи про звалтування в шляхетському середовищі Волині (остання третина XVI – перша половина XVII ст.)
- 135 *Наталія Білоус.* Насильство над жінками: сюжети з міщанського і селянського повсякдення Волині XVI – початку XVIII ст.
- 147 *Марія Гарасимчук.* Справи про звалтування й позбавлення цноти у судах Самбірської економії в XVII ст.
- 162 *Олексій Вінниченко.* Звалтування, вбивство і пограбування, а також перелюб. Історія кримінального злочину, здійсненого під Львовом в 1645 р.

Історична конфліктологія

- 185 *Леонід Тимошенко.* Інтриги і конфлікти в історії укладення Берестейської унії у світлі документальних джерел та полемічної літератури
- 210 *Віктор Горобець.* «Образ гонору царя і гетьмана» чи боротьба за владу на сотенному рівні: справа новомлинського сотника Григорія Шишкевича (1708–1722–1732)

УДК 396.6:343.54:94(477.38)”15/17”

Наталія Білоус

НАСИЛЬСТВО НАД ЖІНКАМИ: СЮЖЕТИ З МІЩАНСЬКОГО І СЕЛЯНСЬКОГО ПОВСЯКДЕННЯ ВОЛИНИ ХVI – ПОЧАТКУ ХVIII ст.

Тема насильства чоловіків над жінками у ранньомодерному суспільстві не є новою для української історіографії. В центрі уваги дослідників перебувала передусім жінка-шляхтянка¹. На випадках «мордерства» та «окрутенства» чоловіків щодо жінок-шляхтянок або наслідках доміантної позиції чоловіка в родині наголошувала у своїй статті Ірина Ворончук. На її думку, жорстоке і brutальне поводження чоловіків у родині було поширеним явищем, вважалося нормальним і типовим. В умовах патріархальних порядків майже необмежена влада чоловіків над жінками призводила до частих випадків агресії чоловіків у подружніх стосунках та в родинному колі². Львівський історик Мирон Капраль у книзі, присвяченій шевському цеху, наголошує на тому, що «галантне ставлення до жінки, очевидно, не було поширене у шевському середовищі. Окремі епізоди про жорстоке побиття жінок “у губу” і за допомогою київ, стусани вагітним тощо розвіюють будь-які ілюзії щодо гендерної толерантності у Львові ХVII–ХVIII ст.»³. Польський дослідник Томаш Вісліч на численних прикладах з джерел доводить, що насилля над жінками плебейського походження, зокрема побиття, було нормою подружніх стосунків у селах ранньомодерної доби⁴. Божена Попьолек наголошує на тому, що домашнє насилля було суттєвим

¹ Як відомо, першим охарактеризував становище української жінки-шляхтянки Орест Левицький, заторкнувши також проблему насильства, див.: *Левицький О.* Черты семейного быта в Юго-Западной Руси в XVI–XVII вв. // Архив Юго-Западной России. – Ч. VIII. – Т. III. Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси в XVI–XVII вв. – К., 1909. – С. 1-120 та ін.

² *Ворончук І.* Подружні зради як наслідок практики укладання шлюбів в Україні в XVI–XVII ст. (на матеріалах ранньомодерної Волині) // Соціум. – Вип. 6. – К., 2006. – С. 185-197.

³ *Капраль М.* Люди корпорації: львівський шевський цех у ХVII–ХVIII ст. – Львів, 2012. – С. 305-309.

⁴ *Wiślicz T.* Kobieta i przemoc w środowisku plebejskim w Rzeczypospolitej czasów saskich // Między Barokiem a Oświeceniem. Radości i troski dnia codziennego. Pod red. S. Achremczyka. – Olsztyn, 2006. – S. 389-396; *Tegoż.* Upodobanie. Małżeństwo i związki nieformalne na wsi polskiej ХVII–ХVIII w. – Wrocław, 2012. – S. 155-158.

елементом повсякдення майже всіх соціальних верств⁵. Фізичне і психічне насильство траплялися як серед нижчих верств, так і серед еліт тогочасного суспільства. Повсюдна присутність різних форм насилля становила основний елемент народної культури і трактувалася як одна з форм захисту власних інтересів і розв'язання конфліктів. Водночас та кількість справ, зафіксованих у міських книгах, в основі яких було насилля у різних формах (словесні погрози, агресивні жести, побиття з рукоприкладством і з застосуванням різних предметів чи зброї, згвалтування, скалічення, вбивства) вказує на суспільне неприйняття таких форм поведінки⁶. Шукаючи відповіді на питання про причини домашнього насильства, дослідники зазначають відсутність глибоких емоційних зв'язків у родині у зв'язку з поширеною смертністю серед дітей і дорослих, брак емоційної стабільності (схильність до крайніх настроїв, вибуховості, невміння погамувати агресію, брутальність, з якою щодня зіштовхувались тогочасні люди), соціальне зuboжіння, епідемії, війни⁷.

Варто наголосити на тому, що жертвами насильників, як правило, ставали жінки найменш захищених верств населення – міщанки, служниці, дворова прислуга, селянки. Якщо на охороні прав жінок знатного походження були норми діючих законів, зокрема, Литовські статuti, то жінок з простолюду це стосувалося лише частково.

Як правило, за згвалтування суди вважали примушення жінки до статевого акту із застосуванням фізичного насильства чи погрозою його застосування. Примус міг відбуватися і без застосування грубої фізичної сили, з використанням психологічного тиску. В останньому випадку важила залежність (економічна, соціальна, психологічна) жертви від насильника. Гвалтівників у містах зазвичай наказували карою смерті через відрубання голови мечем⁸. За підрахунками відомого дослідника криміналітету в коронних містах Мартина Камлера, такий вирок ухвалили у 73% від загальної кількості декретів у справах про згвалтування. В інших випадках присудили четвертування, побиття кием, вигнання з міста. І тільки в одному випадку звільнили від покарання через заступництво «зацних осіб»⁹.

Задokumentованих зізнань про згвалтування збереглося дуже мало. Справа у тому, що далеко не всі жертви насильників наважувалися звернутися до суду,

⁵ *Popiolek B.* Przemoc domowa w Polsce w pierwszej połowie XVIII w. w świetle ksiąg sądowych // *Studia ofiarowane prof. Ryszardowi Szczygłowi w 70-lecie urodzin.* Pod red. A. Sochackiej i P. Jusiaka. – Lublin, 2014. – S. 978-990.

⁶ *Lacour E.* Faces of Violence Revisited. A Typology of Violence in Early Modern Rural Germany // *Journal of Social History.* – 2001. – R. 34/3. – P. 649-667; *Hurl-Eamon J.* Domestic Violence Prosecuted: Women Bindung over Their Husbands for Assault at Westminster Quarter Sessions, 1685–1720 // *Journal of Family History.* – 2001, 26, nr 4. – P. 435-454; *Eodem.* Gender and petty violence in London, 1680–1720. – Ohio, 2005.

⁷ *Popiolek B.* Przemoc domowa w Polsce... – S. 981. Там же див. посилання на іншу літ-ру.

⁸ Див., напр.: *Karpiński A.* Kobieta w mieście polskim w drugiej połowie XVI i w XVII w. – Warszawa, 1995. – S. 40; *Kracik J., Rożek M.* Gwałt i jego konsekwencje // *Hultaje, złoczyńcy, wszetecznicze w dawnym Krakowie.* – Kraków, 2010. – S. 136.

⁹ *Kamler M.* Złoczyńcy. Przestępczość w Koronie w drugiej połowie XVI i w pierwszej połowie XVII wieku (w świetle ksiąg sądowych miejskich). – Warszawa, 2010. – S. 405.

побоюючись помсти, залякувань, переслідувань і т.п. Часто жінки просто соромилися приходити до суду, або не могли довести сліди злочину, погоджувалися на відкуп, у більшості випадків це відбувалося через брак свідків. Дослідники зазначають, що в польських містах четверта частина усіх зґвалтувань відбувалася в будинках працедавців або в господах під час нічлігів¹⁰. Багато зґвалтувань відбувалося поза містом, у місцях, де потенційний гвалтівник зустрічав або підстерігав свою жертву – на дорогах, полях, луках. Звичайно, траплялися випадки, коли після скоєння злочину, гвалтівник вбивав свою жертву, щоб приховати сліди злочину. Чимало подібних злочинів траплялося під час наїздів і нападів на будинки. Часто їх ініціаторами виступали шляхтичі, які почувалися безкарно в містах, незважаючи на те, що іноді підпадали під суди і несли усю відповідальність за свої вчинки. Подібним чином поводитися жовніри та інші представники військового стану, для яких насильство було звичним і вважалося буденним явищем.

Побиття, зґвалтування і вбивства жінок

Шляхетське свавілля нерідко ставало причиною порушення «посполитого» спокою в містах. Наїзди і грабунки супроводжувалися гвалтами і насильствами над жінками. 27 вересня 1566 р. володимирські райці Григорій Кунахович, Андрій Іванович Волос і Василь Капля від імені всього поспільства подали скаргу до Луцького гродського суду на шляхтича Прокопа Волчковича Хмелєвського, який, проїжджаючи через місто Володимир систематично чинив їм «гвалты, втиски и шкоды непомерные». Так, у середу 25 вересня пізно увечері він, маючи з собою кільканадцять озброєних осіб, наїхав на дім міщанина Івана Полхова під час його відсутності вдома. Але оскільки двері будинку виявилися заміщеними, нападник наказав своїм слугам «кийми и сокирами двери и окна сенные и съветличные повыбивати и повырубовати». Вдершись у будинок, нападники знайшли у світлиці дружину господаря – літню жінку – «Марушу невѣсту в лѣтехъ побылую», яку «окрутно збил змордовал и зранил», «пошарпал» одяг, що був на ній, «у светлицы водлуг мысли и воли своее кгвалтъ чинил». Після цього нападники пограбували чимало речей господарів¹¹.

Жертвами нападників ставали і неповнолітні дівчата. Насильників не зупиняв дитячий вік чи неповноліття жертв. Так, 2 березня 1603 р. луцькі райці від імені всього поспільства занесли скаргу на ярославицьких підданих – Васька Костевича, Миська Трухоновича та інших їхніх помічників. Останні 31 лютого на Троїцькій вулиці напали на місцевих міщан – Савулу Шевця та дівчинку Тетяну Савковну («дивочку лит не мающую»), яку «барзо шкодливе рострутили». Постраждалих знайшли ледве живими. Нападники також вчинили й інші злочини: побили ще двох міщан і пограбували в них гроші – всього 11 злотих. Возний, який оглядав місце злочину, засвідчив побої: у шевця Вакули «всього

¹⁰ Ibid. – S. 291.

¹¹ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (тут і далі по тексту використано матеріали цього архіву – ЦДІАУК). Ф. 25, оп. 1, спр. 8, арк. 399 зв.

шкодливе спухлого», а у дівчинки «также велми спухлое и ноги обеде и плечи поламаные попухлые»¹².

25 вересня 1631 р. возний Іван Городиський записав зізнання у суді, занотувавши факт смерті неповнолітньої дівчинки Гальшки, яку застрелив з пістолету шляхтич Ян Поплавський. Вбивство сталося 22 вересня, коли нападник «зваду учинивши, през двери през перс правую пострелил и замордовал» дочку «славетної» міщанки Анни, вдови маляра Матиша Ясінського. Тіло вбитої дівчинки возний тричі «обводал» і проголосив голосно ім'я вбивці: коли виносили з дому, перед замком і біля домініканського костелу при похованні¹³.

Іноді дії нападників супроводжувалися злочинами сексуального характеру. 11 лютого 1567 р. писар м. Торчин Миколай Угринович від імені вїта Мацея Яцковського та всього поспільства вніс скаргу про те, що за кілька днів до того жовніри роти князя Миколая Збараського, а саме – Данило Костюшкович з товаришами, Бернатом, Ярошем, Гедзинським та іншими, «взявши перед себе умысл злий, наполнившись своволне а непристойное мысли», приїхали до Торчина у недільний торговий день. Спершу вони зустріли кременецького вїта Матиса Гришковського, якого на ринку «збили, змордували», після цього «окрутне зранили» ще кількох осіб, похалили у торговців пиво, не заплативши за нього. А на останок, «полнячи грех содомський, своволне а явне, не паметаючи на Бога и хрестянство свое, творили и две невѣсти почтивых квалтовне з места взяли и з собою повели»¹⁴. В чому полягав «грїх содомський», писар не уточнював.

5 червня 1580 р. торчинський намісник Петро Доброницький вніс скаргу до луцького гроду про те, що двома днями раніше пан Петро Русин, товариш роти королівського ротмістра Дениска, наслав кількох своїх слуг на дім торчинського райці Василя Пінчука. За відсутності господаря «в дому челед его белую, то ест две жонки, служебницы жоны его, на имя Настю а Хиньку сромотне а усиствомъ до невстыдливого квалту и учинку нечистого примусили, и з ними ся сромотне обходили». Торчинський намісник від імені райці просив Петра Русина, аби він вчинив на своїх слуг «справедливість», але той «упорне без жадное слушное причины и вымовы учинити не хотелъ, але оныхъ слуг своих заступил и с права звель, которых есми сам очевисте передъ паномъ Валерианомъ Пудловскимъ, поручником роты его млсти пна Дениска, в тысячи золотых полских до справы приручил»¹⁵.

7 червня 1580 р. луцька міщанка Тетяна Вигурина, дружина фурмана Грицька Вигури, «обтяжливе и плачливе» поскаржилася до суду на зем'янина Луцького повіту Ждана Івановича Білостоцького за жорстоке звалтування. Міщанка везла на продаж у с. Вигуричі чотири бочки меду и пива, яке, продавши, поїхала далі, а саме до маєтку панів Білостоцьких Городища і зупинилася у будинку підданої пана Яцька Білостоцького – Єзкової вдови. 5 червня Ждан

¹² Ф. 25, оп. 1, спр. 67, арк. 166 зв.–167.

¹³ Ф. 25, оп. 1, спр. 179, арк. 179-179 зв.

¹⁴ Ф. 25, оп. 1, спр. 9, арк. 71 зв.

¹⁵ Ф. 25, оп. 1, спр. 21, арк. 621 зв.–622.

Білостоцький, «вземши предь себе неслухный а непристойный умысль», зібрався зі своїми слугами та підданими і вчинив напад на будинок, де знаходилася скаржниця. Нападники побили міщанку, забрали у неї 70 грошів литовських, барило меду і, що найжахливіше, вчинили групове зґвалтування. Так, зі слів потерпілої, спочатку над нею поглумився сам пан Білостоцький, а потім наказав те саме вчинити своїм слугам:

«...самую невѣсту цнотливую, в законе светомъ мальженъскомъ з мужомъ моимъ помененымъ Грицкомъ от давного часу мешкающую, кгвальтовъне самъ панъ Жданъ изъ слугами своими похъвативъши и до дому своего тамъ же в Городищу приведши, усилствомъ згвальтил и непочтиве а нерядне надо мною, невѣстою почтъивою, мужнею жоною, злое предсявзятъе и неповѣстяжъную злую волю свою усильне кгвалтомъ пополнил. И мало на томъ маючи, еще мя на посмевиско свое, а на болшую сорому мою слугамъ своим, которымъ я именъ ани прозвискъ не вѣдаю, на тот злый и непочтивый, и соромотный учинок самъ подал, и онымъ мене кгвалтовати а злый невчтивый учинок тот такъ, яко самъ надо мною польнити допустил и дозволил»¹⁶.

На жаль невідомо, чим закінчилася ця справа, але можемо припустити, що шляхтичі залишилися безкарними (як і у багатьох інших подібних випадках). 26 липня 1584 р. у мастку князя Станіслава Радзивіла с. Воля Олицька слуга князя Юрія Чорторийського пан Іван Олешенський пограбував «гостинний дім» Бакейця і зґвалтував там заміжню жінку Анну¹⁷.

Під час судового засідання в луцькому гроді 4 липня 1613 р. піддана Жидичинського монастиря з с. Рокині на ім'я Вовдя, заміжня жінка, поскаржилася на шляхтича Ошмянського повіту Олександра Юзефовича, який вдерся до її будинку, де застав її «хорою белую голову учтивую и оной гвалт и усилство учинил», про що вона одразу розповіла своїм сусідам і «знаки кгвалту оказала». Під час судового слідства з'ясувалося, що обвинувачений у зґвалтуванні служив жовніром у конфедератському війську в Луцьку при Миколаєві Древинському і вже кілька років поспіль вважався «банітом», був навіть засуджений на смерть за побиття і ножове поранення пані Богданової Четвертенської Чернявської. Син потерпілої показав у суді текст декрету головного трибунальського суду 1601 р. про те, що той зловмисник має бути скараний на горло. Однак оскаржений не визнавав своєї провини і відкинув усі звинувачення щодо зґвалтування, але міщанка Вовдя присягнула зі свідками («браласе до присяженя на том гвалте своим»). Винуватець намагався подати апеляцію до трибунальського суду, але гродський суд її відхилив. Окрім того, потерпілі вимагали «екзекуции водле декрету трибунальського». В результаті гродський суд постановив покарати обвинуваченого «на горло» і відіслав на екзекуцію до луцького міського уряду, яку мали виконати наступного дня¹⁸.

¹⁶ Там само. – Арк. 629-630.

¹⁷ Ф. 25, оп. 1, спр. 31, арк. 558.

¹⁸ Ф. 25, оп. 1, спр. 96, арк. 357-358.

Рідкісними можна вважати такі злочини, як убивства чоловіками своїх дружин, за що зловмисникові загрожувала смертна кара. Підтвердженням тому є вироки міського суду, внесені до т. зв. «чорної» книги Дубенського магістрату. 1719 року у міському суді Дубна розглядалася справа про вбивство Яном Броварником своєї дружини. Свідки і мати потерпілої засвідчили у суді, що чоловік і раніше відзначався жорстокістю у ставленні до дружини. В день убивства за дочку пробувала заступитися мати – Олена Степанова, на яку зять накинувся з кулаками. У суді потерпіла продемонструвала сліди побиття кием над ліктем. Інші свідки нагадали, що попередню дружину Ян Броварник теж убив, але, як видається, тоді йому вдалося уникнути покарання¹⁹.

18 квітня того ж року у дубенському суді в присутності вїйта Исидора Антонія Смешковського розглядалася справа убивці дружини і дітей Опанаса Головина, який походив із білоруського міста Пружани, що на Берестейщині. Під час воєн середини XVII – початку XVIII ст. його рідне місто зазнало сильних руйнувань, кількість житлових будинків у ньому зменшилась у п'ять разів²⁰, що, очевидно, змусило його шукати кращої долі в інших місцях. Опанас подався на Волинь, а саме – до села Дядковичі, що на Рівненщині, і там одружився. Три роки він заробляв на життя наймитуванням, поневіряючись по чужих хатах («*promiędzy ludźmi tulając*»), після чого у другій половині лютого вирішив переїхати до білоруського містечка Ляховичі. Зі слів самого обвинуваченого, по дорозі туди він із вагітною дружиною і однорічним сином зупинилися у придорожній корчмі. Маленька дитина була хвора і батько купив за 1 гріш горілки, щоб її натерти і таким чином зігріти. Пробувши деякий час у корчмі, родина у зимову морозну ніч вирушила в дорогу. Пройшовши півмілі, вони сильно змерзли і, щоб зігрітися, вирішили розвести багаття подалі від дороги. Дружина погодувала дитину груддю і залишила під кущем, а сама пішла з чоловіком назбирати гілок для багаття. Повернувшись, вони виявили, що дитина мертва. У розпачі жінка почала голосно кричати і звинувачувати у всьому чоловіка, зокрема у тому, що вони дарма пішли з корчми. Тоді розгніваний чоловік ударив жінку кием у скроню, від чого вона впала на землю і одразу померла. Просидівши цілу ніч біля трупів, Опанас подався до села Коршів і найнявся на службу до солтиса.

Суд, зваживши на те, що з вини обвинуваченого загинули аж три душі (оскільки дружина була вагітною), присудив йому кару смерті – відрубання голови мечем, а потім розчленування тіла. Шматки тіла мали залишити при дорозі у чотирьох місцях. Екзекуцію призначили на 21 квітня 1719 р. Того дня до судової ізби прийшли цехові зі зброєю, які провели злочинця на місце покарання, де на нього вже чекав кат. Так сталося, що кат схибив і розсік тільки третину шиї. Згідно з законом, священики не дозволили його добивати, а передали на лікування цирульників. Утім, проживши ще два тижні, Опанас Головин помер своєю смертю.

¹⁹ Ф. 33, оп. 1, спр. 8, арк. 60 зв.

²⁰ https://be.wikipedia.org/wiki/Горад_Пружаны

Пияцтво і насильство над жінками

У всі часи чимало злочинів і переступів скоювали в стані алкогольного сп'яніння. Розпивання міцних напоїв у корчмах, сидіння на «бесідах» нерідко було чи не єдиною розвагою для багатьох пересічних осіб. П'янство було не тільки джерелом злочинів і порушення суспільного порядку, а й передусім позначалося на матеріальному добробуті тих, хто ним зловживав. П'яниці часто записували на дружин свої борги, або брали у кредит алкогольні напої, що, звісно, не сприяло зміцненню сімейних стосунків. Гродські та міські книги зберегли багато таких свідчень. Так, 1 листопада 1566 р. луцький міський писар Богуш Ванкович поскаржився до гродського суду на місцевих євреїв – Іллю та Шлема, які нападпитку «наїхали» на ринковій площі на торговців рибою та інших осіб, завдавши їм важких тілесних травм. Серед потерпілих виявилася і сестра писаря:

«...опившиися горелки, почали дей по месту коньми з возы порожними гонит, [...] и в тот дей час конем покрутили и забили окрутне сестру мою на имя Милуху Ванковну, и, потрутивши, возом переехали через нее, иж ли живую zostавили, при которомъ дей потрученю и забитью шкоды ей немалые стали».

Брат потерпілої подав скаргу спочатку до вйтівського суду, яку прийняв луцький лентвіт Станіслав Романовський, а потім прийшов до замку і «оповедал» підпискові замку Григорію Трушевичу «о збите, гвалты и шкоды свое и сестры своее, которые на тот час от жидов ся стали»²¹.

5 березня 1576 р. Василь Холоневський подав скаргу на урядника волинського каштеляна Михайла Мишки-Варковського Флоріана Кендкравського, який 4 березня, «упившиися на беседе ув Ощове» у пана Станіслава Защинського, приїхав уночі зі своїми слугами до корчми у Холоневі, що належала скаржникові, де влаштував п'яний дебош, побив його слуг і порозганяв усіх постояльців, які не заплатили за випиті напої. Але нападники на тому не зупинилися: вони схопили піддану скаржника й повезли із собою до двору Холоневського, де всю ніч глумились над нею:

«...в той корчми моей подданную мою именем Верку, невѣсту почтывую, мощно кгвалтомъ самъ с помочниками своими вземши и до двора пана своего Холоневского отвезши, там же ее без жадное литости а баченья хрестиянского, яко доброму не пристояло, усилством згвалтиль и через усю ночь у себе мел».

Жертва нападників голосно кричала, намагаючись привернути до себе увагу людей, але дарма:

«которая будучи такъ од него злого чоловѣка посилованая, кгвалту ачь волала, нижли люди, будучи устрашоными а розогнаными, в час

²¹ Ф. 25, оп. 1, спр. 8, арк. 458-458 зв.

ночьный ништо на квалт не прибежь, але она дня нинешнього, дати вышъшей писаное, скоро одно од него волна была пуцона, тоть квалт свой людем добрымъ сторонньим оповедала и осветчила»²².

Прикладом руйнування родини, морального падіння чоловіків може бути історія дубенської міщанки Настасії Синицької. З її тестаменту, складеного 15 лютого 1660 р., дізнаємося про те, що вона тричі виходила заміж. Після смерті першого чоловіка їй дістався будинок із ділянкою, другого – фільварок, півволок поля і сад. Третій шлюб для неї став фатальним, оскільки останній чоловік Данило Синицький виявився п'яницею і пропив частину маєтності своєї дружини, заставив євреям чимало її речей і ті гроші теж пропив. Можемо припустити, що саме він був винен у смерті дружини, адже Настасія з розпачем оповіла у своєму тестаменті про деякі обставини співжиття з чоловіком:

«...Znowu drugim razem nastąpił po mnie, abym dała poszwę, któremu gdym nie chciała dać, tedy mało mnie nie zabił, musiała do tegoż Żyda ponieść, wzięłam na nie złoty. Sarafan u Iwana Kuszniżza staroświecki łuński w zł. dwudziestu, drugi sarafan także łuński za napój oddał Szłomie Markowiczowi Żydowi, leżnik za napój Illi Żydowi oddał, ... i cokolwiek w zastawie ieno iest, wszystko ten Daniło Sinicki poprzepiiał».

Усю свою маєтність тестаторка відписала єдиній дочці від першого шлюбу Тетяні і застерегла чоловіка, аби він не претендував на спадок, а після її смерті викупив у євреїв заставлені речі і віддав дочці²³.

Згвалтування неповнолітніх дівчат

14 червня 1622 р. луцький вірменин Андрій Ганусович поскаржився до суду на «ниятихся» Скринського і Маневського, які 13 червня о 3 годині ночі зі своїми помічниками у кількості 10 осіб зі зброєю напали на його будинок, що на вул. Вірменській поблизу костелу Св. Якуба, вирубали двері і вдерлися до світлиці, зв'язали господаря дому і погрожували йому «утятем шиї і спаленем дому» у випадку, якщо він буде кричати і кликати на допомогу. У той час інші товариші Скринського в будинку «жаковали и дивку уцтвиую, вихованьку мою именем Оксюту, которуюмъ я взял мисто дитяти у добрых родичов ее, яко чужоземец, не маючи приятелей и кривныхъ своих близших болшей, оную помененую дивку, препомневши боязни Божее и скрокгости правное, на таковых квалтовников учиненное, нашедши ее в коморе, заткавши хусткою губу такъ же в том дому ее зквалтовали, и непристойне паствилися якъ хотили». При цьому нападники пограбували немало речей господаря. Після цього злочину Скринський утік з міста, а його поплічник Маневський наважився «з карабином и з шаблею голою знову в ноч годин три» прийти до постраждалого і повернув йому позолочений пояс, але при цьому «знову грозил забитем и спаленем миста,

²² Ф. 25, оп. 1, спр. 16, арк. 57 зв.–58.

²³ Ф. 33, оп. 1, спр. 1, арк. 154 зв.–155 зв.

абы тоє речи на ных не висладовалъ». Цю розмову почули сусіди і покликали на допомогу міську сторожу, яка на той час була при брамах і прибігла разом із гайдуками. Їм вдалося піймати злочинця на гарячому – затримати разом із поясом. Возний генерал Криштоф Озембловський огледів місце злочину і за-свідчив у суді, що бачив «знаки гвалту у помененоє дивки Оксюты», а також оповів про обставини затримання злочинця, який був «з лицем» доставлений до замку²⁴.

Резонансна справа розглядалася у Луцькому гродському суді 4 серпня 1670 р. з ініціативи дідичного луцького вйта Матвія Рогозинського, який подав до суду скаргу на Олександра Домбровського у справі про згвалтування 8-літньої дівчинки. 30 червня 1670 р. вйт відступив частину маєтності Костюхновка, що дісталася йому по смерті його дружини Катерини Загоровської, Олександрові Домбровському. Останній покликав до свого двору вдову Гапку і її дочку – 8-літню Вувдю, а потім наказав своєму слугі Григорію Карабановичу випхати за двері матір, а дівчинку залишив у себе на цілу ніч і знущався з неї, чинячи огидні речі:

«...a córkę jej sam w izbie nieprzystojnym cielesności uczynkiem, przez noc u siebie trzymając, sprofanował, i iedyną jej szczęście na ohide panienstwa ubogiej sieroty a serdeczny nigdy nie utulony žal macierzyński».

Після цього дівчинка кілька тижнів приходила до тями. Справа не залишилася непоміченою. Наступного дня возний генерал Ян Дворецький, прибувши до Костюхновки, засвідчив, що 31 березня, тобто наступного дня після скоєння злочину, він у присутності двох свідків – шляхетних Яна Стрисєвського і Федора Жданського – бачив згвалтовану дівчинку, хвору і запухлу, а також криваву на ній кошулю, яку представив у суді. Коли возний спитав у постраждалої, хто заподіяв той «незбожний» вчинок, вона, плачучи, повідомила, що то був пан Домбровський²⁵. Обвинувачений під час розгляду справи у гродському суді 31 грудня 1670 р. пробував перенести її до трибунальського суду (і тим самим затягнути вирішення), але гродський суд апеляції не дозволив²⁶. Тоді головний обвинувачений Домбровський перекав усю провину на свого челядника Григорія Карабановича, який підтвердив провину в суді. Розпочалася нова справа, уже по звинуваченню челядника, під час якої судді, вислухавши контрверсії обох сторін, передали справу до Люблінського трибуналу²⁷.

Шокуюча справа про згвалтування неповнолітньої своїм рідним батьком розглядалася у магістратському суді Дубна і була записана до спеціальної т.зв. «чорної», тобто кримінальної книги. 28 жовтня 1696 р. Гаврило Кирильчук, прийшовши з корчми до дому вночі, здійняв галас і почав кликати свою дружину Параску. Перелякана жінка втекла з дому і сховалася. Не знайшовши дружини, Гаврило схопив свою 13-літню дочку Палажку, замкнув в ізбі і почав

²⁴ Ф. 25, оп. 1, спр. 130, арк. 348-349.

²⁵ Ф. 25, оп. 1, спр. 328, арк. 176 зв.–177.

²⁶ Ф. 25, оп. 1, спр. 331, арк. 656 зв.–657.

²⁷ Там само. – Арк. 677 зв.–678.

їй погрожувати позбавленням життя, примушуючи до статевого акту («do wszetecznego początku groźbą namawiać i przymuszać uczynku porubstwa»). Перелякана дівчина пручалася і не хотіла підкорятися батькові, волаючи до кривдника: «Гатейку, батейку, я твоя дочка, а ти – мій батьку, змилуйся, не роби того, побійся Бога, аби тебе не забив марно, і мене не приводь до неслави і світської соромоти»^{*}.

Однак Гаврило не хотів нічого чути, повалив дочку за піччю і здійснив над нею наругу:

«...i gdy się onemu nie dawała, poczoł jej w oko palcem kręcić, a potem i w same przyrodzone skrite białogłowskie miejsce palec wcisnowszy, gwałtem niemiłosierdnie rodzdarł, i swoj nieprzystojny popełnił i wykonał uczynek wszetecznie porubstwa»²⁸.

Тим часом на крик дівчини прибіг сусід Мануйло, якому перестрашена дівчина про все розповіла. Кривдник, намагаючись приховати сліди злочину, здер із дочки закривавлену сукню і почав вимагати, аби вона її негайно випрала, та гнав її голою по воду. Коли ж вона відмовилася, він сам почав прати, але сліди все одно лишилися. Справа врешті дійшла до суду. 9 листопада 1696 р. на судовому засіданні стали чотири свідки. Перший – сусід Мануйло з с. Івань – під присягою визнав, що 28 жовтня, коли сталося зґвалтування, дружина обвинуваченого Параска прибігла до його дому і почала голосно кричати, що її чоловік гвалтує їхню 13-літню дочку. Однак він тому не повірив. У той же час Кирилиха, мачуха Гаврила, також почала кричати про гвалт, після чого Мануйло пішов до їхнього будинку і побачив закривавлену Палажку, яка з плачем нарікала на батька.

Другий свідок Грицько Чуприй з с. Івань, присягнувши, визнав, що тієї ночі, коли сталося зґвалтування, дочка обвинуваченого прибігла до нього і розповіла, що батько позбавив її цноти. Свідок бачив сліди злочину: «którą dziewczynę widział i oglądał koszulę i samą krewią płynioną i skrite miejsce pudenda niesłychanie rozdarł».

Третій свідок теж після виконання присяги визнав, що тієї ночі дівчина прибігла до нього і з плачем розповіла, наголошуючи на тому, що її власний батько поведився з нею як тиран: «iż ojciec jej własny zgwałcił onę i uczynek wszeteczny z nią uczynił po sodomsku nie jako ojciec, ale jako tyran».

Четвертий свідок Федір Тетеря під присягою розповів, що бачив тієї ночі Палажку, на якій була закривавлена сукня, а також її «роздерті приховані місця». Свідок додав, що Гаврило має бути скараний на горло, оскільки не тільки вчинив кримінал, зґвалтувавши дочку, але і перед тим зґвалтував заміжно жінку Іваниху, чому Федір був свідком. Суд призначив комісію для огляду статевих органів дівчини («do oglądania miejsc skritich przyrodzonych tej zgwałconej przez ojca dziewczyny») у складі чотирьох жінок, які «добре на тому зналися»: 30-літньої Тетяни Омельчихи, дубенської міщанки, 40-літньої Насті

^{*} Переклад наш.

²⁸ Ф. 33, оп. 1, спр. 8, арк. 36-38.

Вашухи, жительки з юридики дубенського пробоща, 40-літньої Марушки Ігнатики з Мирогощ, та Ганушки Мацихи, дубенської міщанки. Оглянувши потерпілу, вони під присягою підтвердили у суді факт позбавлення дівчини цноти. Після цього дочка з матір'ю під присягою визнали, що гвалтівник давно мав непристойний умисл щодо Палажки і до того ж «бавився чужолозством» з різними жінками. Від імені всієї громади у вищезазначеній справі присягнули кілька осіб: Павло Ратчина, Лесько Щерба, Антон Тригуб, Іван Дехно, Кондрат син Яроша, Лесько Войтков, Грицько Кузька, Левко Новак і Мартин Кунцовий. Міський уряд записав усі зізнання свідків і видав у цій справі випис із «чорних» книг, засвідчений підписами міських урядників і міською печаткою Дубна, аби того злочинця «привели до «подальшого правового розсудку», що означало скарати «на горло»²⁹.

* * *

Наведені приклади свідчать про низький соціальний статус жінок плебейського походження у ранньомодерному соціумі. Найчастіше в джерелах згадується про подружню зраду і розпусту, однак трапляються й випадки звалтувань і вбивств жінок, навіть неповнолітніх дівчат. Звичайно такі переступи і злочини не толерувалися і засуджувалися суспільством, суворо каралися світською та церковною владою, тим не менше це не рятувало жінок від агресії шляхтичів-гвалтівників, які у більшості випадків залишалися безкарними. Алкоголь часто був тим чинником, що штовхав на скоєння різноманітних злочинів, у тому числі – до насильства над жінками. Окремою дослідницькою проблемою є насилля в родині і, зокрема, над неповнолітніми дітьми. Історики відзначають глибоке закорінення примусу в загальній культурі повсякдення, де широко побутувало фізичне насилля, що застосовувалося з метою дисциплінування, виховання, або досягнення інших користей. На жаль, обмаль збережених документальних свідчень не дає можливості дослідити всю масштабність окреслених проблем та підтвердити тезу про те, що насилля над жінками було нормою подружніх стосунків у міщанських родинях ранньомодерної Волині.

РЕЗЮМЕ

Наталія Білоус

НАСИЛЬСТВО НАД ЖІНКАМИ: СЮЖЕТИ З МІЩАНСЬКОГО І СЕЛЯНСЬКОГО ПОВСЯКДЕННЯ ВОЛИНІ XVI – ПОЧАТКУ XVIII ст.

На прикладі актів із судових книг ранньомодерної Волині показано, що насильство над жінками – побиття, звалтування, а часом і вбивства – були елементом повсякдення. Кидається в очі низький правовий і соціальний статус жінок плебейського походження і майже повна безкарність шляхти і жовнірів,

²⁹ Там само.

які чинили такі переступи. Іноді жертвами кривдників ставали неповнолітні дівчата. Чимало злочинів і переступів скоювали у стані алкогольного сп'яніння. Обмаль документальних джерел не дає можливості дослідити усю масштабність даних проблем.

Ключові слова: насильство, злочин, згвалтування жінки, неповнолітні, міський соціум, Волинь, XVI–XVII ст.

Наталья Белоус

НАСИЛИЕ НАД ЖЕНЩИНАМИ: СЮЖЕТЫ ИЗ МЕЩАНСКОЙ И КРЕСТЬЯНСКОЙ ПОВСЕДНЕВНОСТИ ВОЛЫНИ XVI – НАЧАЛА XVIII в.

На примере актов из судебных книг Волини раннего нового времени показано, что насилие над женщинами – избиения, изнасилования, а иногда и убийства – были элементом повседневной жизни. Бросается в глаза низкий правовой и социальный статус женщин плебейского происхождения и почти полная безнаказанность шляхты и жолнеров, которые чинили эти злодеяния. Иногда жертвами преступников ставали несовершеннолетние девушки. Много преступлений совершалось в состоянии алкогольного опьянения. Недостаточное количество документальных источников не дает возможности исследовать всю масштабность этих проблем.

Ключевые слова: насилие, преступление, изнасилование женщины, несовершеннолетние, городской социум, Волинь, XVI–XVII вв.

Natalia Bilous

VIOLENCE AGAINST WOMEN: SET PIECES FROM VOLHYNIAN URBAN AND RURAL QUOTIDIAN LIFE, XVI – EARLY XVIII CENTURIES

Early modern Volhynian court records attest that violence against women (beatings, rapes, occasionally murder) were a constant element of the daily life. The low legal and social standing of the women of the lower classes allowed gentry and soldiers to commit such crimes with almost total impunity. Occasionally even underage girls fell victim to them. Many crimes and offenses were committed in the state of alcohol inebriation. The paucity of sources precludes any estimate of the full scope of the issue.

Keywords: violence, rape, underage, urban communities, Volhynia, XVI–XVII centuries.